

Метафізичні парадигми у творчості першого покоління англійських метафізиків (Дж. Донна, Дж. Герберта, Ф. Кверлза)

А. В. Безруков

Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту ім. академіка В. Лазаряна

Paper received 13.02.17; Revised 16.02.17; Accepted for publication 28.02.17.

Анотація. Статтю присвячено дослідженню феномена метафізичної поезії, становленню її стилю в Англії першої половини XVII ст., виокремленню основних принципів поетизування. Аналіз проводиться із залученням поетичних творів першого покоління літераторів «метафізичної школи» (Дж. Донна, Дж. Герберта, Ф. Кверлза), які своєю творчістю поклали початок оформленню нового стилю, що поширився далеко за межі Британських островів. У роботах Донна, Герберта, Кверлза отримала розвиток нова літературна філософія, у якій повинні були поєднатися наукове, релігійне, поетичне, а сенс її був названий С. Джонсоном метафізичним. Барокова концепція людини і світу, у лоні якої зародилася й «метафізична школа», дозволила недопустимий раніше у поетичній мові синтез різнопланових засобів усвідомлення дійсності. Беззаперечним "головною" "метафізичної школи" визнається Дж. Донн, але внесок Дж. Герберта у розвиток її ідей значний, щоб зараховувати поета до решти представників напрямку. У статті пропонується теза, згідно якої наряду з Донном і Гербертом неабиякий вплив на формування стилю метафізичної поезії спричинив Ф. Кверлз.

Ключові слова: метафізична поезія, стиль, релігія, Бог, емблема, школа.

Метафізичне існує відколи людина вперше усвідомила трансцендентність світу, визнала існування іншої реальності, протилежної земному буттю. Проте якщо в уявленні античного індивіду ця основа була пов'язана з аїдовим «царством тіней», то у християнській картині світу розуміння позамежного співвідноситься з поняттям небесної ієрархії, з єдиним монотеїстичним началом – Богом, – на відміну від язичницького політеїзму. Інакше кажучи, на різних ступенях релігійного розвитку метафізичне зазнавало тієї чи іншої змістовної трансформації, як правило, пов'язаної з аксіологічними категоріями морального й духовного зростання людини.

Початок XVII ст. у європейській літературі характеризувався надзвичайним інтересом до поезії і всього того, що пов'язане з її створенням. Як не дивно, саме релігійне XVII ст., всупереч атеїстичному XVIII ст., є століттям триумфального царювання поезії. Художня творчість виходить на зовсім інший, ще недостатньо розвинений Ренесансом рівень пошуку і створення якісно нових засобів вираження поетами власного світовідчуття. Іспанський гонгоризм і концептизм, італійський маринізм, німецька сілезька школа, преціозна література Франції, англійський евуїзм – далеко не повний перелік заявок європейських поетів на створення по-філософськи вишуканої, лексично перенасиченої, складної літератури. Нерідко саме у подібному контексті вбачається виникнення англійської «метафізичної школи», формальна сутність якої надзвичайно близька до пишномовності попередніх її явищ, але її змістовний план багато у чому відрізняється від вимог її предтеч.

Мета статті – продемонструвати становлення основних принципів метафізичної поезії у творчості першо-

го покоління англійської «школи метафізиків» у першій половині XVII ст.

Творчу спадщину «школи», з якої власне і розпочалося справжнє оформлення стилю метафізичної поезії в Англії, безумовно, відкривають роботи Джона Донна (1572–1631). Всі знання про Божественний світоустрій, доступні людині, Донн вважав недостатніми, розуміючи під метафізичним абсолютну істину Всесвіту, одкровення, яке відкривається художнику під час кропіткої і довгої роботи зі словом. Ототожнюючи «метафізичне» і «потоїбічне», поет писав: «І це убоге знання <...> ми називаємо метафізичним, надприродним...» [4, с. 14]. Трактуючи поняття «метафізичний», Донн мав увазі новий духовний зміст мови, відступ від матеріальної конкретності, однозначності й прямої висловлювання, здатність співвідносити предмети і явища традиційно далекі одне від одного, полярні, суперечливі. Все це у подальшому стане зразками і критеріями метафізичного у поезії.

Як людина із неабиякими інтелектуальними здібностями Донн у рамках «метафізичної школи» започаткував сміливе поєднання релігійного, поетичного й наукового. У «Прощанні, що забороняє печаль» предметом мистецтва поет обрав образ кохання, слово «душа» (soule) стало провідним поняттям теологічної концепції, а з наукового апарату автор використав слово «циркуль» (compasses). І якщо між словами «кохання» та «душа» є певний асоціативний зв'язок, то звести ці явища з абсолютно непоетичним «циркулем» досить проблематично. Тим часом Донн із легкістю і бароковою віртуозністю вводить циркуль у поетичну тканину вірша так, ніби він і не є суто науковою одиницею:

...If they be two, they are two so
As stiffe twin compasses are two;

Thy soule, the fixed foot, makes no show
To move, but doth, if the'other doe...
[7, с. 34. – Курсив наш. – А. Б.]

Барокова концепція людини і світу, у лоні якої зародилася «метафізична школа», дозволяла недопустимий раніше у поетичній мові синтез різнопланових засобів освоєння дійсності. Підтвердженням цьому слугують і слова Й. О. Бродського, який писав, що «існують, як відомо, три методи пізнання: аналітичний, інтуїтивний і метод, один користувалися біблійні пророки – за допомогою одкровення. Відмінність поезії від будь-яких інших форм літератури у тому, що вона використовує

одразу три (тяжючи переважно до другого і третього), так як всі три презентовані у мові; і часом за допомогою одного слова, однієї рими тому, хто пише вірш, вдається опинитися там, де до нього ніхто не бував, – і далі, можливо навіть, ніж він сам бажав би» [1, с. 17]. У цьому висловлюванні Бродського (якого іноді називають «Донном нашого часу»), де визначаються три методи пізнання – аналітичний (науковий, раціональний), інтуїтивний (образний) і одкровення (божественний), –

вбачається суть не просто поезії як форми художньої творчості, але як засобу метафізичного мислення взагалі.

Мудрість, гострий і швидкий розум стали філософською основою не лише «метафізичної школи», але й всієї барокової літератури. Інтелектуальний підхід до трансцендентного дозволяв віруючим відволіктись від конфесійної боротьби. При цьому дотепність поезії не означала наявності у ній лише розумних просторікувань, а прагнула до складного й гармонійного синтезу протилежностей.

Проте у творчому доробку метафізиків можна відшукати і поезію дещо іншої спрямованості, хоча і у ній вони залишаються вірними своєму стилю. Донн, наприклад, на початку XVII ст. пише досить багато так званих віршів «на випадок» (послать, епіталам, траурних елегій), у яких проявляє себе як сформований майстер, що досконало опанував техніку написання поетичних творів, здатних передати найвигадливіший хід думок автора. Але, як справедливо помітив Д. Буш, блискуча майстерність нечасто поєднується у таких

...And new Philosophy calcs all in doubt,
The Element of fire is quite put out;
The Sunne is lost, and th'earth, and no mans wit
Can well direct him where to looke for it.
And freely men confesse that this world's spent,

Три століття потому доннівське мислення в епоху розриваного зв'язку часів Т. С. Еліот назве «розпадом цілісності світосприйняття» (dissociation of sensibility),

Let mans Soule be a Spheare, and then, in this,
Th' intelligence that moves, devotion is;
And as the other Spheares, by being growne

Проте руйнування зв'язку часів (за Донном) і розпад повноти світовідчуття (за Еліотом) – це не втрата традиції і не втрата єдиного зв'язку між різними поколіннями людей, це насамперед втрата Бога, Абсолюту, втрата такої необхідної духовної асоціації (релігії) між людським і божественним, земним і небесним.

Важливою відмінністю творів Донна від його попередників стає їхня безумовна оригінальність, яку навряд чи можна віднайти у літературі минулого. З цього приводу А. М. Горбунов пише: «Донн – поет дуже складний і часом загадковий. Його вірші абсолютно не вміщуються у рамки готових визначень і немов навмисне дразнять читача своєю багатозначністю, несподіваними контрастами і поворотами думки, поєднанням тверезо-аналітичних суджень зі сплесками пристрастей, постійними пошуками і постійною незадоволеністю» [2, с. 7]. Твори Донна, що насамперед звернені до інтелекту читачів, зачіпають і їхні почуття. В англійській ліриці XVII ст. він став одним із перших творців поезії, основу якої становить антитетичне поєднання інтелектуального й чуттєвого, розумового й емоційного, духовного й тілесного. Цікаво, що Донн був не схильний цілком заперечувати роль плотської складової любовного союзу. В «Екстазі» (The Ecstasie) поет надивовижу детально описує містичний екстаз закоханих, чії душі, вийшовши з тіл, злилися воедино. Але, хоча таємничий союз і відбувся у душах закоханих, породивши єдину нову душу, він був би неможливим без участі плоті. Адже вона звела люблячих разом і є для них, висловлюючись мовою Донна, ні «нікчемним шлаком», а важливою частиною сплаву, який символізує істинний союз.

Віршах із глибиною істинного почуття [3, с. 131]. Та здається, Донн ставив перед собою іншу мету. Створюючи вірші «на випадок», він лише дотримувався тогочасного звичаю: шукаючи покровительства, поет присвячував рядки впливовій особі. Але і тут він виступає новатором, переосмислює традицію [див.: 5, с. 42–45]: у Донна похвала особі, як правило, не містить у собі звичайного прославлення достоїнств і не обмежується виключно світськими компліментами, проте вона є приводом до роздумів про високі духовні істини.

Метафізичні пошуки Донна в одному з таких творів – «Анатомія світу. Перша річниця» (An Anatomy of the World. The First Anniversary) – стали грандіозним роздумом про розпад світу, дисгармонію, втрату зв'язку між людиною (мікрокосмом) і всесвітом (макрокосмом), антагонію земного й небесного, втілену в ідеалізованому образі померлої дівчини. У поемі звучить улюблена думка поета про те, що смерть навіть однієї людини розкитує основи буття:

When in the Planets, and the Firmament
They seeke so many new; they see that this
Is crumbled out againe to'his Atomis.
'Tis all in pieces, all cohaerence gone...
[7, с. 177]

сенс якого співвідноситься з рядками з іншої поезії метафізика «Страсна п'ятниця 1613 року» (Good Friday, 1613. Riding Westward):

Subject to forraigne motions, lose their owne,
And being by others hurried every day,
Scarce in a year their naturall forme obey... [7, с. 259]

Втім, пристрасний драматизм поетичних творів Донна у пізні роки його життя поступається спокійній врівноваженості. Поглинений проповідницькою діяльністю, він майже полишає поезію. Релігійні мотиви останніх років творчого сплеску поета зближують його зі ще одним видатним метафізиком століття, чия мати довгий час була другом і покровителькою Донна, неперевершеним автором духовної лірики Джорджем Гербертом (1593–1633), який свідомо намагався не створювати характерних рис у своїй творчості і не прагнув письменницької кар'єри настільки, що його роботи, скоріше, здаються обережною перевіркою самого себе, аніж серйозною риторичною заявкою; спробою долучитися до невеликої когорти обізнаних, аніж вразити широкий загал; глибоким ліричним спогляданням світу, аніж епічно-драматичним міфотворенням.

Літературознавчою критикою прийнято вважати Дж. Герберта, автора збірки релігійної поезії «Храм» (The Temple), найпопулярнішим у своїх переконаннях з усіх представників «метафізичної школи». Думається, що таке судження багато у чому продиктоване тим, що нерідко критика зрівнювала власне метафізичне і релігійне, чітко не відрізняючи перше від другого. Але здається, Герберт у своїй свідомості ближче до релігійного, ніж до «вільного» метафізичного. Пояснюється це тим, що у своїх віршах він не писав про Божественний світоустрій (як це робили інші метафізики), а сповідував його. Жоден з метафізиків так, як він, не шукав Божественний сенс і особливе призначення власної поезії (My God, a verse is not a crown; / No point of honor, or gay suit; / No hawk, or banquet, or renown, / Nor a good sword, nor yet a lute... [8, с. 69]). У «Сутності» (The Quidditie) Герберт, звертаючись до Неба, чітко

визначає своє завдання, говорячи, що разом із поезією

... It is no office, art, or news,
Nor the Exchange, or busie hall:

Образна структура робіт Герберта відмінна від неповторної дотепності Донна – у цьому, здається, єдина принципова різниця між двома творцями вишуканої поезії. Світське і духовне життя Донна відрізняються, проте у першому поет завжди знаходив відлуння другого. У Герберта все інакше: його реальний план дійсності не був відображенням іншого світу, ліричний герой перебуває лише у вимірі почуттів і передчуттів, овіяних глибоким духовним змістом, які не дивлячись на індивідуальність, набувають узагальненого характеру. Людські хвилювання і бажання у Герберта відходять на другий план, зображуються поетом контурно і полягають у тому, що, скажімо, людські долі схожі у нього на тліоче вугілля (Man is no starre, but a quick coal / Of mortall fire [8, с. 79] – Employment II), а замерзлі руки зігріваються у рукавичках, щоб писати про любовні муки (... Onely a skarf or glove / Doth warm our hands [8, с. 54] – Love I).

Кожен зі світських образів Донна, навпаки, стає прикметою, таємничим знаком небесного світоустрою: наприклад, комору фантазія автора перетворює на Всесвіт, а ліжко закоханих – на центр світу (The Good-Morrow). При цьому філософсько-релігійні погляди поетів дуже близькі: як і Донн, Герберт писав про злиття душі й тіла, близького й далекого, так само бачив у людині звіра; але якщо Донн використав цей образ як алегорію на людські пороки (Man is a lump, where all beasts kneaded be... [7, с. 138] – To Sir Edward Herbert at Juliers), то Герберт вважав, що людина – це дійсно звір, який зазирнув у вищий сенс буття, звір, що має розум, а з ним і певну мудрість (For Man is ev'ry thing, / And more: he is a tree, yet bears no fruit; / A beast, yet is, or should be, more: / Reason and speech we onely bring... [8, с. 91] – Man). У відмінностях і розбіжностях цих є постійне прагнення до істини і пізнання, до єдиного метафізичного джерела першобуття.

У ліриці «Храму» Герберт звертається і до популярного у XVII ст. ієрогліфічного, або емблематичного, методу письма, який своїм корінням сягає середньовіччя. Згідно його канонів людині для пізнання всесвіту дано дві книги: Біблія (як книга одкровення) і Природа

*The world's a hive,
From whence thou canst derive
No good, but what thy soul's vexation brings:*

Зберігаючи історичну значущість емблеми, Кверлз робить візуалізацію образів своїм головним принципом, створюючи значну кількість віршів повчального характеру. Емблематизм досягає у творчості поета найвищого розвитку. Хоча до емблеми іноді зверталися й інші метафізики, зокрема Донн і Герберт, а пізніше Воєн, Марвелл, Крешоу, саме у творчості Кверлза вона знайшла найповнішого втілення. Збірка «Емблем»

... Thy hopes, instructed by thine eye,
Make thee appear more near than I;
My floor is not so flat, so fine,

Щоб зрозуміти метафізичну образність, варто згадати традиції емблематичного жанру. Втім, у благочестивій поезії англійських метафізиків емблема піддається певній трансформації. Її енігматичні потенції відкривають широке поле для гри гострого розуму. Іконобор-

здобув спосіб пізнавати й звеличувати Його:

But it is that which, while I use,
I am with Thee: and 'MOST TAKE ALL'.
[8, с. 70]

(як книга творіння); а світ є не що інше, як божественна поема, особлива система символів-емблем, у тайнства якої необхідно проникнути. Художників XVII ст. приваблювала думка про те, що поет, наслідуючи Творця, може виражати свої ідеї у символічній формі і створювати власні емблеми за аналогією з Божественними. Найбільш виразно цей принцип реалізується у книгах емблем, де друкувалися різного роду ілюстрації з коротким девізом і більш розгорнутими поясненнями сенсу зображуваного [див.: 2, с. 40–41]. Але цікаво, що на сторінках «Храму» не знайти жодних авторських ілюстрацій (їхню роль відіграють власне вірші), хоча перші емблематичні книги в Англії з'явилися ще в елізаветинську епоху (і Герберт мав можливість перейняти досвід своїх попередників), щоправда особливої популярності вони набули лише у XVII ст., коли до цього жанру звернувся Френсіс Кверлз (1592–1644), автор релігійної лірики, поет-мораліст, який наряду з першими метафізиками Донном і Гербертом, здається, стояв біля витоків оформлення стилю метафізичної поезії в Англії, проявивши себе неперевершеним майстром у розкритті взаємодії образу і слова (бароковий емблематизм).

У такому контексті занадто суб'єктивним видається зауваження визнаного дослідника англійської літератури XVII ст. А. М. Горбунова, який відзначає «плідність» Кверлза як автора, але заперечує наявність у останнього «яскравого поетичного таланту» [2, с. 41]. У його поезії дійсно не знайти складної ритміки і вишуканих рим, притаманних більш обдарованому Донну, не зустріти у ній і захоплюючої дух музичності благочестивого Герберта, однак витончена образність і особливе відчуття стилю у творах Кверлза дозволяють ставити його ім'я в один ряд з геніальними сучасниками, видатними колегами по «метафізичній школі». Так, в одній із кверлзових «Емблем» (Emblems, 1635), які й зробили поета відомим, постає грандіозний за масштабами образ «світу-вулика», звідки кожна людина бере свій початок і де кожна крапля солодкого меду охороняється тисячами небезпечних жал:

But case thou meet
Some petty-petty sweet,
Each drop is guarded with a thousand stings...
(Book I, Emblem III [6, с. 17. – Курсив наш. – А. Б.])

[див.: 6] являє собою віршовані перекладання біблійних легенд, написані витівоватою мовою і супроводжувані символічними ілюстраціями. У будь-якому явищі поет шукає прихований містичний сенс, розробляючи техніку поетичної алегорії, втілюючи її крізь систему девісів, емблем, образів, що мають релігійний підтекст:

And has more obvious rubs than thine:
'Tis true; my way is hard and strait,
And leads me through a thorny gate...
(Book II, Emblem XI [6, с. 109])

чі тенденції Реформації сприяли прояву емблеми у літературі, що втратила безпосередній зв'язок з графічним зображенням, а отже, і передбачуваність, нерухо- мість. Свою роль зіграв і здійснюваний через проповідь вплив протестантської типології, що провокував пере-

живання загальнохристиянського досвіду тут і зараз. Так, Донн, синтезуючи елементи емблематичного образу, доводить його до логічного кінця, розвиваючи у метафору-концепт; Герберт, використовуючи умовну образність, створює символи-емблеми нового типу: у його поезії храм Соломона постає англійським храмом, а серце ліричного героя – обителлю Бога; Кверлз виражає індивідуальний досвід у віршах, організованих як традиційні емблеми. Умовна образність стає об'єктом нової емпірії, що дозволяє на іншому рівні поєднувати предметність і абстракцію. Емблема прирівнюється до ієрогліфа, який, на загальне переконання митців XVII ст., має здатність виражати приховане знання.

Так, перша генерація метафізиків – Дж. Донн, Дж. Герберт, Ф. Кверлз – своєю творчістю поклала початок оформленню нового стилю, що поширився далеко за межі Британських островів, виокремивши головні принципи метафізичної поезії, що надалі стали програмовими для наступних поколінь послідовників. І якщо у наукових працях дослідників англійської літератури XVII ст. Кверлз ніколи не претендував на лідерство у «метафізичній школі», то стосовно Донна і Герберта серед літературознавців постійно виникають поларні судження.

Причина того, чому на Заході центральне місце у «метафізичній школі» частіше віддається Герберту, а не Донну, криється насамперед у тому, що останній сприймається більше як предтеча багатьох відкриттів стилю метафізиків, у той час як Герберт – експериментатор і родоначальник нового англійського вірша, який поклав початок використанню нескінченного різноманіття художніх засобів. Жанрове розмаїття, емблематичність поетичного стилю, чітка архітектоніка твору (The Temple), християнська символіка (The Crosse, Prayer, Sinnes Round, Jesu, Church Monuments), фігурність вірша (The Altar, Easter Wings), інтонаційна витриманість, багатозначні назви (Jordan, Employment), інтермедіальність (поєднання поезії з музикою, архітектурою, графікою) – все це і багато іншого – досягнення Герберта, знайдені у літературі минулих епох, але збагачені й по-новому розвинуті у рамках «метафізичної школи».

Очевидно, що у масштабах однієї статті дослідити колосальні творчі надбання метафізиків не виявляється можливим, тому вивчення це буде продовжено й надалі у тій частині, що зовсім залишилася поза увагою на сторінках цієї роботи, зокрема творчості молодшого покоління поетів «метафізичної школи» (Г. Воен, Р. Крешоу, Е. Марвелл).

ЛІТЕРАТУРА

1. Бродский И. А. Нобелевская лекция / И. А. Бродский // Стихотворения. – Таллин: Изд-во «Александра», 1991. – С. 5–18.
2. Горбунов А. Н. Пoesия Джона Донна, Бена Джонсона и их младших современников: [вступ. ст.] / А. Н. Горбунов // Английская лирика первой половины XVII века; [под ред. А. Н. Горбунова]. – М.: Из-во Моск. ун-та, 1989. – С. 5–72.
3. Bush D. English Literature in the Earlier Seventeenth Century, 1600–1660 / D. Bush. – Oxford: Clarendon Press, 1945. – 621 p.
4. Donne John. Selected Prose / John Donne; [chosen E. Simpson, ed. H. Gardner, T. Healy]. – Oxford: Clarendon Press, 1967. – 397p.
5. Lewalski B. K. Donne's Anniversaries and the Poetry of Praise: The Creation of a Symbolic Mode / B. K. Lewalski. – Princeton: Princeton University Press, 1973. – 397 p.
6. Quarles' Emblems / [illustr. Ch. Bennett, W. H. Rogers]. – L.: James Nisbet and Co., 1886. – 344 p.
7. The Collected Poems of John Donne / [ed. R. Booth]. – Ware: Wordsworth Editions Ltd., 2002. – 369 p.
8. The Poems of George Herbert / [ed., with an introd. A. Waugh]. – L.: Oxford University Press, 1907. – 330 p.

REFERENCES

1. Brodsky, I. A. Nobel Lecture / Brodsky I. A. // Poems. – Tallinn: Publishing house "Alexandra", 1991. – P. 5–18.
2. Gorbunov, A. N. Poetry of John Donne, Ben Jonson, and their younger contemporaries: [an introd. article] / A. N. Gorbunov // The English lyrics of the first half of the 17th century; [ed. A. N. Gorbunov]. – M.: Moscow Univ. Press, 1989. – P. 5–72.

Metaphysical Paradigms in Poetry of the First Generation of English Metaphysicals (J. Donne, G. Herbert, F. Quarles)

A. V. Bezrukov

Abstract. The Metaphysical poetry is concerned with the whole experience of man, but the intelligence, learning and seriousness of the poets means that the poetry is about the profound areas of experience especially – about love, romantic and sensual; about man's relationship with God – the eternal perspective, and, to a less extent, about pleasure, learning and art. The Metaphysical poets created a new trend in history of the English literature. These poems have been created in such a way that people must have enough knowledge to get the actual meaning. The Metaphysical poets made use of everyday speech, intellectual analysis, and unique imagery. The creators of the Metaphysical poetry, John Donne along with George Herbert and Francis Quarles, are successful not only in that period but also in the modern age.

Keywords: Metaphysical poetry, style, religion, God, emblem, school.

Метафизические парадигмы в творчестве первого поколения английских метафизиков (Дж. Донна, Дж. Герберта, Ф. Кверлза)

A. V. Bezrukov

Аннотация. Статья посвящена исследованию феномена метафизической поэзии, становлению и развитию ее стиля в Англии первой половины XVII в., выявлению основных принципов поэтизации. Анализ проводится с привлечением поэтических произведений первого поколения литераторов «метафизической школы» (Дж. Донна, Дж. Герберта, Ф. Кверлза), которые своим творчеством положили начало оформлению нового стиля, который распространился далеко за пределы Британских островов. В работах Донна, Герберта, Кверлза получила развитие новая литературная философия, в которой должны были соединиться научное, религиозное, поэтическое, а смысл ее был назван С. Джонсоном метафизическим. Барочная концепция человека и мира, в лоне которой зародилась и «метафизическая школа», позволила недопустимый ранее в поэтическом языке синтез разноплановых средств осознания действительности. Безоговорочным «главой» «метафизической школы» признается Донн, но вклад Герберта в развитие ее идей слишком значителен, чтобы причислять поэта к рядовым представителям направления. В статье предлагается тезис, согласно которому наряду с Донном и Гербертом большое влияние на формирование стиля метафизической поэзии оказал Ф. Кверлз.

Ключевые слова: метафизическая поэзия, стиль, религия, Бог, эмблема, школа.